

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

TEACHING TECHNOLOGY

*Рысбаев Сулайман,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ЖАЗУУ ЖАНА СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДИГИ, АЛАРДЫН ТАБИЯТЫ ТУУРАЛУУ

*Рысбаев Сулайман,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

О ПИСЬМЕННОЙ И РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, ОБ ИХ ПРИРОДЕ

*Rysbaev Sulaiman,
Ph.D., Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

ABOUT WRITING AND SPEECH ACTIVITY, ABOUT THEIR NATURE

Аннотация: Макалада окуучунун жазуу жана окуу ишмердиги тууралуу сөз кылат да, анын табиятын, типтерин мүнөздөп берген. Андагы жазуу маданиятындагы жана сүйлөө маданиятындагы ишмердиктин мааниси ачылган. Жазуу ишмердигин сыпаттоодо тамганы, сөздү, сүйлөмдү, андан ары текстти жазуу ишмердиги жөнүндө нукуралуу ойлорун айтат. Ошону менен бирге, сүйлөө ишмердигин да бир нече багытта караган. Таза, так, туура, логикалуу, бай жана адептүү, орундуу сүйлөө, алардын маани-маңызы тууралуу мисалдар менен далилдүү берген.

Аннотация: В статье рассказывается о письменной и читательской деятельности учащегося и дается характеристика их природы, типов. В статье раскрывается значение письменной культуры и культуры речи. При описании письменной деятель-

ности автор высказывает мысли о буквах, словах, предложениях, а в дальнейшем и о написании текста. Вместе с тем, речевая деятельность рассматривается в нескольких направлениях. Чистая, точная, правильная, логичная, богатая, грамотная, уместная речь представлена с примерами и доказательствами об их значении.

Annotation: The article describes the student's writing and reading activities and describes their nature and types. It reveals the importance of activity in the written culture and the culture of speech. When describing writing activities, thoughts are expressed about letters, words, sentences, and later on about writing the text. At the same time, speech activity is considered in several directions. Pure, accurate, correct, logical, rich and literate, oral speech is presented with examples and evidence about their meaning.

Түйүндүү сөздөр: жазуу ишмердиги, сүйлөө ишмердиги, жазуу маданияты, тамганы туура жазуу, сөздү туура жазуу, сүйлөмдү туура жазуу, текстти туура жазуу, жаңы текст түзүү, сүйлөө маданияты, таза сүйлөө, туура сүйлөө, так сүйлөө, логикалуу сүйлөө, бай сүйлөө, адептүү жана орундуу сүйлөө.

Ключевые слова: письменная деятельность, речевая деятельность, культура письма, правописание буквы, правописание слова, правописание предложения, правописание текста, составление нового текста, культура речи, чистота речи, правильность речи, точность речи, логичность речи, богатство речи, нравственность и уместность речи.

Key words: writing activity, speech activity, culture of writing, spelling of a letter, spelling of a word, spelling of a sentence, spelling of a text, composing a new text, culture of speech, purity of speech, correctness of speech, accuracy of speech, logic of speech, richness of speech, morality and relevance of speech.

Киришүү. Ишмердик мамиле аркылуу билим алуунун өзүнчө мүнөзү бар, алар төмөндөгүлөр:

- предметтин мазмунун билүү гана талап кылынбайт, аны практика жүзүндө колдоно билүү керек;

- предметтин мазмунун өздөштүрүүнүн ыкмалары менен жолдорун билүү талабы алдыга коюлат;

- окуу милдеттерин окуучунун өз алдынчалуу чече билүү мамилесин калыптандырууга көңүл бөлүнөт;

- маселени ой жүгүртүү менен чечүү милдети коюлат жана ал ишке ашат;

- алдыдагы чечилүүчү маселенин максат-милдетин туура түшүнүү ишке ашат;

- чындыкка жетүү жолун окуучу буга чейинки билимине таянып өзү табуусу талап кылынат [1, 13].

Жазуу, сүйлөө жана окуу ишмердиктери – бул адамдын сабаттуулугу менен билиминин гана эмес, маданиятынын да негизги бир белгиси, ошону менен ал адамдын жеке турмушунда да, коомдук турмушунда

социалдык-маданий чоң мааниси бар маселелер да болуп саналат. Ошону менен ал өз турмушундагы кездешкен проблемаларды чечет жана өз турмушун уюштурат, «кандайдыр бир ишти жакшы билген чебердик,» [2, 628-б.].

Изилдөөнүн максаты. Ишмердиктин бул үч түрү ар бири өз алдынча кенен изилдөөлөрдү талап кылат. Андыктан, бул ирет жазуу жана сүйлөө ишмердиктеринин табияты тууралуу алардын ар бирине мүнөздөмө берип, табиятын чечмелеп, мисалдар менен далилдүү кеп кылалы.

Негизги бөлүм. Жазуу маданиятындагы ишмердүүлүктөр төмөндөгүлөр экенин эске салалы. Атап айтканда, кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын максаты окуучунун жазуу ишмердигин калыптандыруу болмокчу. Ошону менен бирге, ал мектептеги ар бир предметти талаптагыдай үйрөнүүнүн негизи да болуп саналат. Ал төмөндөгү төрт түшүнүктү өзүнө камтыйт:

1) Тамганы туура жазуу (каллиграфия):

- тамганы абада туура жазып машыгуу;

- тамганы көрүп туура жазуу;

- тыбышты туура угуп, алардын артикуляциялык белгилерине жараша тамганы бири-биринен айырмалап туура жазуу;

- тамганы элементи менен (тамгалардын жазылыш типтерине жараша: илмек тартып жазуучу (А, Л, М), ийип тартып жазуучу (Г, И, Й, П, Р, Т, Ш, Ч, У, Ү, Ш, Ц, Щ), жумуру тартып жазуучу (Е, Ё, З, О, Ө, С, Э, Ч), илмек жана жумуру тартып жазуучу (Б, В, Д, Ж, Ю, Я) кынап жазуучу тамгалар (Н, К) илмек жана ийип тартып жазуучу тамгалар, куйруктуу (Ң, Щ, Ц), үкүлүү (Ё, Й), жана бөйрөктүү (Ф) тамгалар; (эскертүү: бул жерде баш тамгалардын кол жазма түрүндөгү жазылышы тууралуу айтылып жатат);

- баш жана кичине тамгаларды айырмалап жазуу,

- тамганы жумуру (учтуу кылбай) тартып туура жазуу;

- тамганы жантайтып (тик тартпай, чалкалатпай) туура жазуу;

- тамганы баракка катуу баспай, салмак менен жазуу;

- баш тамганы элементи менен, астыңкы жана үстүңкү саптардын аралыктарын мейкиндикте туура тартып жазуу;

- тамганы сапка туура тизип жазуу;
- тамганы сулуу кылып жазуу;
- ритмикалык жазуу.

2) *Сөздү туура жазуу:*

- сөздө тамгалардын «куйруктарын» туура жалгаштырып жазуу;

- баш жана кичине тамгаларды туура улап жазуу;

- сөздө тамгаларды бир кылка жантайтып жана жумуру тартып туура жазуу;
- сөздү туура көчүрүп жазуу;
- сөздү туура угуп, катасыз жазуу;
- сөздү сулуу жазуу;

3) *Сүйлөмдү туура жазуу:*

- сүйлөмдү көчүрүп катасыз жазуу;

- сүйлөмдү угуп катасыз жазуу;

- сүйлөмдөгү сөздөрдүн аралыктарын туура сактап жазуу;

- сүйлөмдөгү баш жана кичине тамгаларды туура жазуу;
- сүйлөм түзүүдө сөздөрдү эне тилинде туура жазуу;

- сүйлөмдө сөздөрдү маанисине жараша туура колдонуу;

- сүйлөм түзүүдө сөздөрдү логикалык жактан туура орун тартибин сактап жазуу;

- сүйлөмдү сулуу жана таза жазуу.

4) *Текст жазуу ишмердиги:*

а) *Текстти сабаттуу жазуу ишмердиги.*

Бул ишмердик жат жазуу (диктант) иши менен аныкталат. Эми, байкаган адамга «жат жазуу» деген терминдин, т.а. түшүнүктүн өзү ишмердикти элестетип турат, анткени жазууга жатыгуу, жазып жатыгуусуз сабаттуу болууга мүмкүн эмес. Сабаттуулуктун өзү да жазуу ишине ишмердик мамиле аркылуу калыптанат. Анын жолдору көп, жалпысынан ал: калыптандыруучу жана текшерүүчү жат жазуу болуп эки багытта жүрөт.

«Жат жазуу» дегенде биздин көпчүлүк кыргыз тили мугалимдер чейректтик, жылдык текшерүү ишин гана түшүнөт [3, 6.]. *Жазууга жатыктыруу, жатыгып жазуу, колду жатыктырып жазуу, колду жазууга көнүк-*

түрүү ишине – класстагы кыргыз тили сабагындагы ар бир жазуу иши кирет, т.а.:

- китептен көчүрүп жазуу;
- тактадан көчүрүп жазуу;
- укканын жазуу;
- тактага жазуу;
- дептерге жазуу;
- өзүнүн жазганын өзү текшерүү;
- өзүнүн катасын өзү табуу жана оңдоо;
- башканын катасын табуу жана оңдоо;
- сүйлөмдү толуктоо;
- жаңы сүйлөм түзүп жазуу;
- сүйлөмдү өзгөртүп түзүү;
- текстти көчүрүп жазуу;
- текстти өзгөртүп жазуу;
- таяныч сөздөрдөн сүйлөм курап жазуу;
- өз оюнан жаңы сүйлөм ойлоп жазуу;
- жаңы текст жазуу...

Ушунун баары – чейрек ичинде ырааттуу жүрүү менен, чейрек жана жыл аягында текшерүү жат жазуусу менен жыйынтыкталат, т.а., жазуу сабаттуулугунун маданияты текшерилет.

Ушуларды жыйынтыктап жатып, баса айтып кете курган бир сөз: кыргыз тили сабактарында мына ушундай ырааттуу иштер өз убактарында так аткарылбагандыктан, окуучунун гана эмес, адамдын фонематикалык кабыл алуусу туура калыптанбай калат да, өмүр бою ошол өксүк анын социалдык-маданий сабатсыздыгына айланат.

б) *Текстти кайра түзүү жана өркүндөтүү ишмердиги.* Бул ишмердик баяндама жазуу менен аткарылат. Көрүнүп тургандай, баяндама, эки түрдө, кадыресе баяндама (текстти кайра түзүү) жана дил баяндын элементин камтыган баяндама (текстти өркүндөтүү) менен ишке ашырылат.

Баяндама кептин түрүнө жараша: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү түрүндө, кептин стилине жараша: көркөм, илимий жана публицистикалык стилдер түрүндө да жазылат, ошону менен бирге, ыр түрүндө, пьеса түрүндө, кара сөз түрүндө да жазылат.

Мына ушунун баары баяндама ишине да ишмердик мамиле жасоону туюнтат, анткени баяндама жазуу-балдарды дил баян жазууга

даярдоочу чоң илимий-методикалык милдетти аткарат.

в) *Жаңы текст түзүү ишмердиги.* Албетте, жазуу ишмердигинин бул түрү чыгармачыл дил баяндарды жазуу менен далилденет. Бул үч ишмерик жазуу жумуштарынын системасын түзүп турат (дил баяндын 13 түрү бар, анын ар биринин өз кызматы жана жазуу ыкмасы такталган. Мисалы, жанрына жараша: публицистика-дил баян, этюд-дил баян, аңгеме-дил баян, поэма-дил баян, очерк-дил баян, жомок-дил баян, портрет-дил баян, жомок-дил баян, фантастика-дил баян, пьеса-дил баян, улама-дил баян, репортаж-дил баян, эссе-дил баян). Мындай жанрдык өзгөчөлүктөрүнө жараша дил баяндарды ишмердик менен жазуунун өзү – чоң чыгармачылык. Чындыгында, чыгармачылыктын өзү-ишмердик. Ал окуучунун «интеллектуалдык, таанып-билүү, коммуникативдик, көркөм-эстетикалык, сезим-туюмдарын өркүндөтүү ишмердүүлүктөрү анын социалдык-инсандык өнүгүшүн» [4, 80] камсыз кылары шексиз. Анткени окуучунун дил баяндарынын маани-мазмунунда, маңызында баланын ар тараптуу өнүгүүсү кошо жашайт эмеспи.

Адамдын жазуу ишмердиги менен сүйлөө ишмердиги бирге жүргөндө гана ал адамдын ишмердиги толук ачылат деп айтууга болот. Ал жалпы жонунан, кеп маданияты деген түшүнүк менен белгилүү жана ал жазуу жана сүйлөө ишмердиги бири-бирине өтүп, бирин-бири толуктап турат.

Албетте, кеп маданияты тууралуу сөз кылганда, орус окумуштуулары Винокур Г.О., Филин Ф.П., Головин Б.Н., Васильева А.Н., Максимов В.И. ж.б.лардын эмгектери көңүлгө алынбай койбойт. Ошону менен бирге, кыргыз тилиндеги кеп маданияты боюнча эмгектер тууралуу сөз кылууда Т.Акматовдун, С. Давлетовдун, Ж. Дүйшеевдин, С. Мусаевдин, Т. Сыдыкбековдун, Х.Карасаевдин, Ж. Чымановдун изилдөөлөрү эске түшөт. Бул изилдөөлөрдө кеп маданияты эки багытта каралары белгилүү: биринчиси – сүйлөө маданияты, экинчиси – жазуу маданияты. Бул маселе-адамдын жеке өзүнө тиешелүү маселе, т.а. тыбышты айтуудабы,

тамганы, же сөздү, же сүйлөм менен текстти жазуудабы, анын билим деңгээлин, кепке (сүйлөөгө, жазууга) жасаган мамилесин туюнтат. Ошондуктан, ал адамдын кебинин маданияты деп айтылат. Демек, бул, адамдын сабаттуулугунун да, билимдүүлүгүнүн да, маданиятынын да чен белгисин көрсөтөт.

Ал маданият адамдын бала курагынан эле түптөлөт, ошого жараша өнүгөт жана калыптанат.

Кеп маданиятынын төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилери бар, атап айтканда:

1) *Таза сүйлөө ишмердигинин белгилери:*

- эне тилде таза сүйлөө;
- интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонуу;
- терминдерди өз орду менен колдонуу;
- диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура колдонуу;
- сөздү бузбай, таза сүйлөө;
- жок жерден термин издебөө;
- чет сөздөрдү ыксыз колдонбоо;
- калька сөздөрдү анча зарыл эмес учурда кебинде пайдаланбоо [5, 11].

Таза сүйлөө ишмердигине карата мисалдар:

- остановкада күтүп тур;
- мага звонить этчи;
- окуучулар ийримге катышышты;
- бүгүн понедельник;
- повышениее сабагым бар;
- окуумду восстановить этүү керек;
- температура болуп, скорый чакырды;
- бассейнге түштүм;
- холодильникти ач;
- шок болдум;
- заказ бердим;
- мешать этпечи;
- ситуациядан чыгыш керек...ж.б.

2) *Так сүйлөө ишмердиги:*

- ой менен сөздүн дал келиши, сүйлөшүүдө ойдун так болушу, так ойлонуп, так сүйлөө;
- түшүнүк менен сөздүн дал келиши, сүйлөөдөн мурда маселени так түшүүү;

- терминдин түшүнүк менен дал келиши, терминди түшүнүктүү так берүү үчүн колдонуу;

- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы.

- сөздү бузбай, маанисине ылайык так колдонуу;

- тыбыштарды артикуляциялык белгилерине ылайык туура айтуу.

Ушул саптарды айтууда окумуштуу Б.Н.Головиндин төмөндөгү сөзү эске түшөт: «Автор (сөз айтуучу адам – Р.С.) өз кебинин түшүнүктүү – жеткиликтүү болушу үчүн күрөшсө, ал эми адресат аны түшүнүүгө аракеттенет. Мына ушунун өзү кептин коммуникативдик сапаттарынын бири болгон жеткиликтүүлүк» [6, 27]. болуп саналат. Ошондуктан, сөздүн маанисинин түшүнүктүү болушу үчүн сүйлөөчү адам туура ойлонуп, оюн так айтуусу талап кылынат.

Так сүйлөө ишмердигине карата мисалдар:

- «Хан: «айдап барган адамдын башы алынсын» деп буйрук берди. (жомоктон: айдап барган адамдын эмес, айдалып барган адамдын башы алынсын-деш керек эле);

- Саякбай Каралаев – кыргыз элинин улуу композитору болгон (министрдин докладынан, композитору эмес, «Улуу Манасчысы болгон» дегени туура);

- Курманжан датка – кыргыз элинин акылман карыяларынын бири болгон (окуучунун дил баянынан: акылман аялзатынын бири болгон десе да ылайыктуу болмок)

- «25-апрелден-15-апрелге чейин карантин улантылат....» (ФБдагы жазуулардан);

- «Алдыңды бала бассын, артыңды мал бассын!» (бата берүүдөн: алдыңды мал, артыңды бала бассын! – деген туура);

- «Уул-кызыңдын убайын көр!» – (бата берүүдөн: убайын эмес, урматын көр-деш керек эле);

- «Бир киши менен бир аял келди» (баланын сөзүнөн: бир аял жана бир эркек – деши керек);

- Эшикте жамгыр шорголоп жаап жатат (баланын сөзүнөн: жаан шатырата жаап жатат – деген туура);

- «Ар кандай даамдагы ундар сатылат» (жарнамадан: ар кандай ылгамдагы ун сатылат..деш керек эле);

- «Апа, сүт ашты...» (баланын сөзүнөн: ашты эмес, байыды деш керек);

- Эгиз козулардын бирөөсү көрүнбөдү (бирөөсү эмес, эгиздин түгөйү десе туура болмок);

- «Алабаш – Суречкинин күйөөсү болчу (орус мектебиндеги кыргыз тили сабагындагы окуучунун сөзүнөн. «Кожожаш» эпосунан).

3) *Эне тилинде туура сүйлөө жана туура жазуу ишмердиги:*

- орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерге жараша туура, так жазуу, жазуу;

- сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонуу;

- терминди маанисине жараша туура колдонуу;

- мүчөнү сөзгө туура улап жазуу жана сүйлөө;

- грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөө, жазуу;

- кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышы (стилдик, семантикалык жактан) [7, 12].

Туура сүйлөө жана туура жазуу ишмердигине жараша мисалдар:

- Мен Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестисин окудум» (окуучунун сөзүнөн: повестин окудум-деген туура);

- эл аралык валюта фонусунан жардам келди (фондунан деш туура);

- биз өз өлкөбүздүн патриоту болуш керекпиз (ЖК депутатынын сөзүнөн: болушубуз керек-деш керек);

- күлкүмүштүү окуя айтып берейинби:...(баланын сөзүнөн: күлкүлүү окуя...)

- эгиндин ар гектарынан 21 центнерден түшүм алдык (эгинден эмес, эгин аянтынан);

- Атам чабан кезинде ар кой башынан 5 килодон жүн алчу экен (кой башынан эмес, ар бир койдон);

• Чаар тоок балапандарын ээрчитип эшикке чыкты (жөжөлөрүн...деген туура);

• Асан тогуз бир тууган, ал тогуздун акыркысы (кенжеси деш керек);

• «Апа, торпок апасын эмип жатат»...(баланын сөзүнөн: энесин ээмп жатат-деген туура);

• Франциянын илимдер академиясынын чоң залында Авиценнанын портрети асылып турат (ТВдан: портрет асылып эмес, илинип турат – деш керек);

• Мен азыр сага жакшы музыка угузайынбы? (музыканттын сөзүнөн: музыканы угузбайт, уктурайт.)

• Калкты жерге жайгаштыруу комитети (радиодон: жайгаштыруу эмес, отурукташтыруу...деш керек)

• «Кош бойлуу мектеби жаш жубайларды чакырат» (жарнактан: кош бойлуулар үчүн мектеби...- деш керек);

• «Зарыл эженин үйүндө төрт баш киши жашайт» (окуучунун дил баянынан: төрт адам...деш туура);

• «Жаңы төрөлгөн баланы кайнатылган суу менен жууш керек (врачтын кеңешинен: кайнатып муздатылган суу...-деш керек эле);

• Апам оорубай элеби? (телефондогу сүйлөшүүдөн)

• Макулунуз...макулунуз... (телефондогу сүйлөшүүдөн);

• Урраа! Досторго саламдар болсун! (концерттеги ырчынын сөзүнөн).

4) *Орундуу жана адептүү сүйлөө ишмердиги:*

• сөздүн сүйлөшүү жүрүп жаткан (психологиялык) жагдайга, учурга (убагында же беймаал учурда) жана чөйрөгө (расмий же расмий эмес) ылайыктуу, орундуу айтылышы;

• сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келиши;

• курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөө;

• стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушу;

• көркөм каражаттарды орундуу пайдалануу;

• улуу-кичүүгө адептүү кайрылуу;

• тааныш, бейтаанышка адептүү, орундуу сүйлөө;

Орундуу, адептүү сүйлөө ишмердигине карата мисал келтирели:

• Төрдө конок болуп ак чач кемпир отурду (окуучунун дил баянынан: ак чач эне же болбосо, ак чач байбиче отурат – деп жазса орундуу, туура болмок);

• Ой аксакал, сиз эми жаштар менен теңелбей, жөн эле отурбайсызбы... (тыңсынган жигиттин сөзүнөн);

• «Анын апасы курсақтау аял» (баланын сөзүнөн: толук аял десе, туура болот, анан да, аял кишини курсақтау дебейт, курсақтау деп эркек адамды айтат);

• Эй, көк мээ, ушуну да түшүнбөйсүңбү? (айрым мугалимдин ачууланып сүйлөгөн сөзүнөн);

• Алло, сен кимсиң? (телефондо айтылган сөздөн)...ж.б.

Мындай сүйлөмдөр адамдын сүйлөө адебинин абалын, айткан сөзүнө жасаган мамилесин билдирери анык, анын адеп маданиятынын деңгээлин да айгинелейт, анткени адеп – «Адамдын туура жана жаңылыш адептик түшүнүктөрдү айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ кылуучу жана анын жорук-жосунун бара-бара өрнөктүү абалга алып келүүчү өнүгүү» [8, 3-4.] болуп саналат. Албетте, адамдын кеби – анын табиятын жана тарбиясын билдирет.

5. *Сүйлөө жана жазуу учурунда сүйлөмдү логикалуу түзүп сүйлөө ишмердиги:*

• айтылган ойдун ырааттуулугу (оозеки жана жазуу түрүндө);

• жыйынтыктуулугу (башынан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы)

• мазмундун иреттүү, түшүнүктүү айтылышы;

• ойдун жеткиликтүү берилиши;

• сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугу;

• сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун-тартибин туура сактап сүйлөө жана жазуу...ж.б. [9, 12].

Логикалуу сүйлөөгө жана сүйлөм түзүү ишмердигине мисалдар:

• Урматтуу салтанаттын катышуучулары! (Ким урматтуу?, жыйындагы сөздөн)

• Курман болгон согуштун ветерандарын эскерүү кечеси болду (Ким курман болгон? Жыйындагы сөздөн);

• Шамал учуруп кеткен райондун кашарларына шиферлер жеткирилди, (Шифер каякка жеткирилди? (радиодогу жаңылыктардан)

• «Манас баатыр боюнда болгон кезде Чыйырды эне эмнеге талгак болгон?» (окуучунун окуучуга берген суроосунан);

• Кечээ күнү өтүп кеткен бөлөмдүн туулган күнүнө арнап жагымдуу музыкадан уктуруп коюуңдарды өтүнөм,» (Арноо концертке жазган каттан);

6. Сүйлөшүү учурунда эмоцияны туура сактоо ишмердиги:

• кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик лексиканын туура колдонулушу;

• эмоционалдык учурлардын орундуулугу, керектүүлүгү.

• мазмунга жараша сөздөрдүн эстетикалык-этикалык категорияларын туура колдонуу (сөздөбү, тыбыштабы, мүчөлөрдөбү);

• айтылган сөздүн таасирдүүлүгү.

Албетте, мындай шарттар менен окуучулардын «эмоционалдык окраскалуу сөздөр адамдын ички сезимин, туюмун билгизет да, сүйлөөнүн ачык-айкындыгы, таасирдүүлүгүн арттырат, б.а. экспрессивдүүлүгү артат» [10, 199].

7. Көркөм сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

• сөздө же тыбышта, логикалык басымдын туура коюлушу;

• кепти кырааттуу, угумдуу, жагымдуу үн менен айтуу;

• эмоционалдык жагдайларга жараша үндүн көтөрүңкү же пас айтылышы;

• микротема, каармандардын сөзү, автордук баяндоо ж.б. учурларды кырааты менен көркөм окуу же сүйлөө;

• ойдун мазмунун көтөрүңкү пафосто, поэтикалуу, көркөм, образдуу окуу же айтуу;

• сүйлөнүп жаткан сөздөрдүн ыргактуу, көрктүү чыгышы;

• тыныш белгилеринин туура коюлушу.

8. Эне тилиндеги лексикалык бай каражатты колдоно билип чебер сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

• сөз байлыгынын молдугу, акыл-ой чабытынын кеңдиги, түшүнүгүнүн бийиктиги, билиминин ар тараптуулугу;

• ынандуу далилдери болуп, сөздүн тамшанарлык таасын айтылышы;

• сөздү чебер сүйлөө-өнөр экендигин далилдөө;

• сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу жана сөзгө жыгылуу;

• элдик тилдин казынасын: макал-лакаптарды, фразеологизмдерди, учкул сөздөрдү, накыл кептерди мыкты билгендиги, аны кебинде ар тараптуу, кеңири жана орду менен чебер колдоно алгандыгы.

Мындай сүйлөөдөгү ишмердиктин негизги белгилери катары төмөндөгүлөр белгиленет:

• айтылып жаткан ойдун чегинен чыкпай, көркөм жана ыңгайга жараша сөз таап сүйлөө;

• терең ойду камтыган накыл кепти орундуу айтып, угуучуга күчтүү таасир этүү;

• сөздү чебер колдонуп сүйлөө – өнөр экенин далилдөө;

• сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу;

• куюлушкан, көркөм чеберчиликте айтылган бата, баалоо сөздөрүн айта билүү;

• элдик макал-ылакап, учкул сөздөрдү кебинде ырааттуу колдонуп, чебер сүйлөө;

• тематикага ылайык бай жана мазмундуу сүйлөй алуу.

Корутунду. Демек, ушулардан адамдын кеби – анын ким экендигин, руханий маданиятынын да абалын байкоого болот. «Тилдин жаңылыштыгынан проблемага келбеш үчүн эмне кылуу керек? – деп суроо коёт окумуштуу Г.Жумабаева, – Алар рухий илдет экенин түшүнүү керек» [11, 139] Чындыгында, адамдын кебинин маданияты анын – сөздү чебер колдонуу, чебер колдонуп чебер сүйлөө жана жазуу – сөз өнөрүнүн эң жогорку белгиси да, өзүнүн айткан кебине болгон мамилеси жана да адамдык парасаты. Аны дал ошондой

колдонуп жазуу жана сүйлөө – адамдын жеке да, социалдык да, адамдык да маданияты. Ал адамда бат эле калыптанбайт, же ал адамдын жеке өзгөчө бир белгиси болушу ыктымал, же ага көп жылдык машыгуунун натыйжасында гана жетиши ыктымал.

Ушул жерден бир мыйзамдуу суроо туулат: жазуу маданиятына тиешелүү жогорудагы мисалдар сыяктуу каталыктар баяндама жана дил баян жазууда кандай бааланат? Албетте, бул учурда: тексттин мазмунунун темага жооп бериши, теманын ачылышы ж.б. эмес, жазууда каллиграфиянын туура болушу, тамга элементтеринин сакталышы, тамгалардын туура жалганып, жумуру тартып, жантайыңкы жазылышы, тамга жана сөз, сүйлөм араларынын бирдейлиги, астындагы жана үстүндөгү саптарда баш жана кичине тамгалардын бирдей тартып жазылышы, бекем баспай, бирдей салмак менен таза, тыкан, булганбай жазылышы жана да грамматикалык, орфографиялык каталарынын жоктугу ж.б. текшерилет жана ошого ылайык бааланат.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К. Деңгээлдик билим берүү. – Б., 2023. – 13-б.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 2015. – 628-б.
3. Рысбаев С.К. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу жумуштарын жүргүзүү технологиясын өркүндөтүү. – Б., 2010. – 6-б.
4. Сейдекулова К.С. Балдар бакчаларында окуу-тарбия процессинин мазмунун жана технологиясын модернизациялоо. Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2011. – №3 (19). – С. 79-83.
5. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 11-б.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1988. – 27-б.
7. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 12-б.
8. Алимбеков А. Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү. – Б., 2002. – 3-4-бб.
9. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 12-б.
10. Дүйшеев Ж.Д. Чечендик чебер искусство кантип жаралат? – Б., 2027. – 199-б.
11. Жумабаева Г. Кеп маданиятына жеткиликтүү көңүл бөлбөгөндүктөн болгон көйгөйлөр. // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2016. – № 4 (40). – С. 132-139.